

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Doktori értekezés tézisei

Maczelka Csaba

A paratextualitás és a dialógusforma használata
kora újkori angol utópiákban

Témavezető: Dr. Szőnyi György Endre

Szeged, 2013.

1. Az értekezés tárgya

A paratextualitás és a dialógusforma használata kora újkori angol utópiákban c. disszertáció a kora újkori angol utópiák névvel jelzett szövegtörzs egy szeletének vizsgálatára vállalkozik. A vizsgált korpusz Thomas More *Utópia* c., 1516-ban megjelent művétől Joseph Hall 1605-ben megjelent *Mundus alter et idem* c. könyvéig terjed, és röviden, a megfelelő viszonyítást segítő néhány, későbbi, ebbe a kategóriába sorolható szöveget is érint.

A korpusz kiválasztása számos szempont figyelembe vételével történt meg. Egyik az a megfigyelés, hogy míg a „nagy”, magyar fordításban is elérhető utópiáírók (Thomas More, Francis Bacon) esetében könyvtárnyi szakirodalom áll az olvasó rendelkezésére, addig a másodvonalba tartozó, nem kevés számú szerző szembetűnően alulreprezentált a témával foglalkozó feldolgozásokban. Ahhoz hogy belássuk, milyen jelentős mennyiségű írásmű maradt ki így a műfaj történetét feldolgozó művekből, elegendő egy rövid pillantást vetni a tematikus bibliográfiákba, melyek a 17. század végéig száz körüli angol utópikus szöveget regisztrálnak. Az értekezés természetesen nem tud arra vállalkozni, hogy ezt a szakirodalmi aránytalanságot helyreállítsa. Ehelyett arra törekszik, hogy a műfaj történetét meghatározó alapszöveg, a Morus-féle *Utópia* jól körülhatárolt szempontok szerinti alapos vizsgálatát követően olyan műveket elemezzon, amelyek szinte egyáltalán nem (3. fejezet) vagy csak minimális mértékben (4. fejezet) szerepelnek az utópiákkal foglalkozó szakirodalomban.

Terjedelmi okok és egyéb szempontok miatt a másik meghatározó szöveg, Francis Bacon *Új Atlantisza* már nem képezi a jelen értekezés tárgyát, noha a záró fejezet kitekintő része Bacon szövegét, és két másik későbbi szöveget is megvizsgál röviden. Ezek egyrészt ellenőrző példaként, az értekezésben alkalmazott szempontok relevanciájának és alkalmazhatóságának az igazolására, másrészt további lehetséges kutatási irányokat mutató ötletfelvetésekként funkcionálnak.

Az értekezésben vizsgált korpuszt nyelvi kettőséggel jellemezzük. Bár a cím angol utópiákról beszél, a tárgyalt szövegek tekintélyes része valójában eredetileg latin nyelven született meg. Az „angol utópiák” összetétel mégis indokolt, mivel az értekezés a latin szövegeket is elsősorban az angol irodalmi hagyományba történő beágyazódásuk irányából vizsgálja, illetve ezek hol az eredetnél később (*Utópia*), hol szinte azzal egyszerre (*Mundus alter et idem*) jelentkező angol fordításaira is külön figyelmet fordít.

2. Az értekezésben alkalmazott módszerek

Az értekezésben alkalmazott módszerek kiválasztásának alapját az az alapvető megfigyelés képezte, hogy bár mennyiségileg az utópiákkal foglalkozó szakirodalom egyértelműen bőségesnek mondható, e bőség és a diszciplináris sokféleség ellenére is az irodalmi szempontok alkalmazása viszonylag ritka megközelítési módnak nevezhető. Az utópiákról szóló szakirodalom jól láthatóan elsősorban a szövegekben kifejtett társadalmi modellek politikatörténeti, filozófiatörténeti vagy éppen szociológiai implikációi iránt érdeklődik. Az ilyen irányú vizsgálatok hajlamosak rá, hogy ne vegyenek tudomást a szövegek megszerkesztettségéről, az azokban működő irodalmi konvenciókról és az is előfordul, hogy magát az utópikus szöveghagyomány meglétét, vagy éppen az utópikus szövegek irodalmi szempontú vizsgálatának a legitimitását is megkérdőjelezzik.

A jelen értekezés emiatt alapvetően inkább az ez alól a tendencia alól kivételt jelentő, a szakirodalmon belül egyértelműen kisebbségben lévő kritikai megfontolásokat választotta kiindulópontjául. Az általános irodalmi szempont kiválasztását követte a konkrét megközelítés kiválasztása. Az *Utópia* felépítését alaposan tanulmányozva, illetve a hatalmas vonatkozó szakirodalom bizonyos, a formával kapcsolatos megállapításait hasznosítva az értekezés végül két szempont alkalmazása mellett döntött:

1. a dialógusforma használata
2. a paratextusok használata

A két szempontot ugyanakkor a művek önnön fikciós jellegére történő reflexió köti össze. A dialógusforma használatának a módozata önmagában sokat elmond a szövegek fikcióval kapcsolatos viszonyáról, hiszen a forma alkalmazása során számos egymással összefüggő, ugyanakkor egymástól nagyon fontos szempontokban különböző hagyományhoz csatlakozhatnak a szövegek. A klasszikus platóni modell mellett nagyon fontos a lukianoszi dialógusforma használata, de a 16. század során a nemzeti nyelvű kultúrák világában a klasszikus formák olyan mértékű változásokon mennek keresztül, melyek szinte egy önálló műfaj megszületéséhez vezetnek. A választott korpuszban a sokféle hagyomány számos ága tükröződik, de az irodalmi reflexió szempontjából már az is jelentős információ, hogy egy-egy szöveg mennyire tartja szükségesnek azt, hogy ezt a formát alkalmazza, hogyan alakítja azt át, és hogy mennyire követi ebből a szempontból a mintákat.

A másik választott vizsgálati szempont a paratextualitás jelensége. Gerard Genette *Seuils* c. könyve széles panorámán mutatta be azokat az általa fontos határterületnek tekintett, gyakran tipográfiaailag is külön egységet alkotó elemeket, amelyek nem tartoznak szorosan a főszöveghez. Véleménye szerint ezeket az elemeket a „szerző és szövetségesei” jellemzően arra használták, hogy meghatározzák, vagy legalábbis befolyásolják a recepció útját. Jóllehet az újabb szakirodalom Genette számos megfontolását megkérdőjelezi, a paratextusnak tulajdonított, az interpretációt alapvetően befolyásoló funkcióját az értekezés elfogadhatónak tartja, és a kiválasztott szövegeket ebből a szempontból vizsgálja.

3. Az értekezés felépítése és eredményei

Az értekezés egy, a korpusz kiválasztásával kapcsolatos szempontokat, a fentiekben jelzett szakirodalmi tendenciákat, valamint a választott módszereket ismertető bevezető fejezettel (1.) kezdődik. A fejezet felhívja a figyelmet az utópia fogalom kettős jelentéskörére, és felvázolja azt az elképzelést, hogy a szakirodalmi megosztottság bizonyos értelemben egy, már a korban (például Milton két, utópiákkal kapcsolatos megnyilatkozásban) jól kitapinthatóan jelenlevő, sőt, már Thomas More művének korabeli megítélésében is jelentkező kettőségnek a leképeződése.

A 2. fejezet az említett szempontok alapján Thomas More *Utópiájának* az elemzésére vállalkozik. Az 2.1-es alfejezet a szöveg első kiadásainak a történetéről nyújt rövid áttekintést, felhívva a figyelmet a különböző kiadások közötti különbségekre, illetve a minden kiadásra jellemző paratextuális gazdagságra.

A 2.2-es alfejezet az alkalmazott szempontoknak megfelelően két szakaszra van felosztva. Az első szakasz az *Utópia* és a reneszánsz dialógus műfajának a kapcsolatát tárgyalja. Ennek keretében összehasonlítja a mű felépítését a 16. század olasz humanistái által írt dialóguselméletek néhány fontosnak látszó szempontjával. Az összehasonlítás azzal az eredménnyel zárul, hogy Thomas More műve olvasható úgy, mint egy, az elméletírók által kívánatosnak tartott, a dialógust *praeparatio* és *contentio* szakaszra felosztó modellt követő, dialógus formában megírt szöveg. Ezzel összefüggésben a mű 1. könyvével kapcsolatban olyan szöveghelyekre hívja fel a figyelmet, ahol terminológiai átfedés figyelhető meg az elméletek és More műve között (olyan szavak használata esetén, mint például: *sermo*, *colloquium*, *decorum*). Ez arra utal, hogy ha nem is túl nyíltan, de More műve mégiscsak

megnyilatkozik a saját, a dialógus műfajához való viszonyáról. Ezt az értekezés számos, elsősorban az 1. könyv vége felé előbukkanó hangsúlyos szöveghely értelmezésével, illetve a teljes mű dialógusként történő olvasásával bizonyítja.

A következő alfejezet a paratextualitás jelenségét vizsgálja az *Utópiában*, és a paratextusok két fontos jellemzőjére hívja fel a figyelmet. Egyrészt a mű előtt és után álló levelek igen gyakran részt vesznek annak a kétértelműségnek és önellentmondásnak (angol terminust követve: öntagadásnak) a megteremtésében, amely például már magában a More által konstruált utópia szóban is megfigyelhető. Miközben a levelek humanista írói gyakran eljuttatják azt, hogy a könyv egy valós hely leírása, legalább ugyanilyen gyakran alá is ássák ezt a koncepciót, hol különböző szójátékokkal, hol pedig egészen explicit, a mű valóságtartalmát (de nem igazságtartalmát!) megkérdőjelező kitételekkel. A másik fontos megfigyelés az, hogy a verses formában írt paratextusok különösen fontos poétikai megfontolásokat tartalmaznak. Mind a levelek, mind a kísérőversek gyakran utalnak Platón *Államára*, mint a mintára, amelyet More nem csupán utánozni, hanem meghaladni is szeretne. És nem csak meg szeretné, meg is tudja haladni azt, mégpedig azért, mert míg a filozófia csak szavakkal tudja leírni az ideális államot, addig az *Utópia* meg is mutatja, életre is kelti azt. Ezen a ponton az értekezés párhuzamot von az egyik első angol nyelvű poétika, Sir Philip Sidney *A Defense of Poesie* c. poétikája, és a költeményekből felsejlő poétikai megfontolások között. Sidney konkrétan hivatkozik is az *Utópiára*, és pontosan ugyanezen logika alapján teszi azt.

A modell e két szempont szerinti feltárása után 2.3-as alfejezet azt vizsgálja meg, hogy hogyan változik a paratextuális konfiguráció a mű későbbi kiadásaiban és egyes nemzeti nyelvű fordításaiban. Ebben a szakaszban természetesen kiemelt jelentőséget élvez az angol fordítás, hiszen ez a változat fejthetett ki közvetlen hatást arra a közegre, amelyből az *Utópia* első angol követői származnak.

A 3. fejezet az első angol követőket, kiemelten pedig Thomas Nicholls *A pleasant dialogue* c. művét teszi vizsgálat tárgyává. A 3.1-es alfejezet tágabb összefüggéseiben hívja fel a figyelmet a „képzelt ország” hagyomány, és mindenekelőtt az *Utópia* 16. századi angol irodalomra kifejtett hatására. Éppen e szerteágazó hatás miatt tartja az értekezés elkerülhetetlennek azt, hogy a 3.2-es alfejezetben ismertesse Nicholls és a hasonló művek nem-utópikus szöveghagyományi környezetét, vagyis a 16. századi, különösen az Erzsébet-korban népszerű, nemzeti nyelvű dialógus műfajt és annak szakirodalmi feldolgozottságát.

Csak ebben a kontextusban lesz hiánytalanul érthető az a 3.2-es alfejezetben bemutatott furcsa elegy, amelyet Nicholls műve mind a paratextusok, mind a dialógusforma használatában tükröz. Az értekezés kimutatja, hogy míg a mű alapvető felépítése (egy „dialogikusabb” könyv + egy „narratívabb” könyv + paratextusok a szöveg előtt és után) nagyon is hasonlít More művének szerkezetére, és bizonyos „öntagadás” itt is megfigyelhető, addig a szöveg számos olyan, már-már sértően direkt részt is tartalmaz, amelyek arra látszanak törekedni, hogy az üzenet kifejezetten egyértelmű legyen. Ezek a kívánt olvasásmódot meghatározó részek állnak a szövegtelmezés középpontjában, mivel ezek teszik teljesen egyértelművé azt, hogy ha a szöveg fontos előképe is az *Utópia*, másfajta, a puritán polemikus irodalomban keresendő gyökerekből is táplálkozik. A 3.4-es fejezet összegzőképpen szakirodalmi megfontolások alapján megállapítja, hogy Nicholls szövegét termékenyen lehet úgynevezett „dialóguscsoportosulásként”, a vele egy időben megjelenő két, feltűnően sok párhuzamot mutató művel (Thomas Lupton és Philipp Stubbes dialógusával) együtt olvasni. Terjedelmi okokból ezt a fajta egyúttolvasást az értekezés csak javasolja, részleteiben elvégezni nem tudja.

A 4. fejezet egy néhány évtizeddel később, latinul megjelent szöveget (Joseph Hall: *Mundus alter et idem*, 1605-6), és annak korabeli angol fordítását (John Healey: *Discovery of a New World*, 1609) tárgyalja. A 4.1-es alfejezet a szövegek kiadásával kapcsolatos tudnivalókat foglalja össze. A 4.2-es fejezet tárgyalja a két szöveget a paratextusok és a dialógusforma szempontjából. Ennek fő következtetése az, hogy az *Utópia* modelljét Hall és az ő nyomdokain haladó Healey jóval nagyobb tudatossággal követi, mint az Erzsébet-kori dialógusok. Az értekezés kimutatja, hogy a paratextusokban nyomon követhető egy olyan allegorikus szál, amely az olvasást utazásként, az olvasót pedig utazóként ábrázolja. Ezt a szálát az angol változat megőrzi és tovább is bővíti. Mindez jól láthatóan a recepció irányításának a szándékával épül be a paratextusokba: a Healey-féle fordítás egyik előszavában, ahol a kifejtés jóval direktebb, három utat, vagyis a szöveg háromszori elolvasását javasolja, és megszabja azt is, hogy melyik olvasás milyen szempont szerint történjen: először a földrajz, másodszer az erkölcs, harmadszor pedig a nyelv álljon az utazó-olvasó középpontjában. A paratextusok használata mellett ugyanakkor a dialógusforma tekintetében More hatása halványulni kezd. Bár a könyv döntő részét kitevő utazási narratívát itt is megelőzi egy tudósok közötti beszélgetés, és ráadásul ez a beszélgetés párhuzamokat mutat az *Utópia* 1. könyvével, ez a dialógus sem terjedelmében, sem összetettségében nem

felel meg, de talán nem is akar már megfelelni a modellnek. Az *Utópia* felét jelentő dialógus itt elkezd visszahúzódní a paratextuális térbe, és ezzel összefüggésben fontos, hogy a könyv főhőse e szakasz végén a „Phantasia” nevű hajó fedélzetén indul el újtára, mely út eddigre már több alkalommal azonosítva lett az olvasással. A későbbi szövegek ugyanis paratextusaikban igen gyakran hivatkoznak vagy a fantáziára, vagy annak valamely szinonimájára (fancy, imagination, fiction). A 4.3-as alfejezet azt bizonyítja, hogy bár a szöveg alapvetően az *Utópia* modelljét követi, az Erzsébet-kori dialógusokkal is érdekes kapcsolat térképezhető fel benne. Hall művének 2. könyvét részletesen elemezve, az abban tárgyalt témák társadalmi beágyazottságát vizsgálva a fejezet olyan helyekre hívja fel a figyelmet, amelyek esetében akár szövegszintű átvételt is feltételezhetünk Hall részéről.

Az 5. fejezet az értékezés összegzését tartalmazza. Megállapítja, hogy a paratextusok a kora újkori utópiák irodalmi önreflexiójának az elsődleges terét képezik. A fentiekben vázolt eredmények összefoglalása (5.1) mellett néhány későbbi szövegnek az értékezésben alkalmazott szempontok szerinti értelmezésére tesz javaslatot, illetve ezen értelmezés első alaplépéseit el is végzi. Ily módon a befejező fejezet a lehetséges további kutatási irányokat is kijelöli.

4. Az értekezés témakörében megjelent publikációk

1. „Joseph Hall’s *Mundus Alter Et Idem* and Cross-Dressing in Early Modern England.” In *Gender Studies* 12 (2012), 94-117.
2. „Hiszen te tudással sáfárokodsz’. Információáramlás és utópikus hagyomány Gabriel Plattes *Macaria* c. művében”, in Tóth Zsófia Anna szerk. *A varázsgyűrűtől az interkonfesszionális kommunikációig. Információtudományi metszéspontok bölcsészeti megközelítésben* (Primaware – Szeged, 2011), elektronikus könyv (ISBN 978-963-306-108-4), 9-18. Elérhető: <http://otodikalprogram.huminf.u-szeged.hu/konyv>.
3. „A hely keresése: a kora modern angol utópia néhány kérdése”, in Dobozy N.E.-Kiss B.-Lovas B.-Szilágyi E. R. szerk.: *Epika 2010. Fiatal Kutatók Konferenciája. Tanulmánykötet*, Budapest, 2010, 89-97. (Arianna Könyvek 3.)
4. *Angol utópiák*. Kutatói webhely. <http://utopikus.com>.

Megjelenés alatt álló publikációk:

1. „Poetics in the paratextual poems of Thomas More’s *Utopia*”, in *The Roundtable. Partium Journal of English Studies*, vol. 4. 2014. Megjelenés alatt.
2. „*Sermo, Colloquium, Decorum: The Dialogic Roots of Sir Thomas More’s Utopia*”, *ANQ. A Quarterly Journal of Short Articles, Notes and Reviews*. Elfogadva módosításokkal, új változat elbírálás alatt.